

واکاوای پیامدهای دیپلماسی حج و تأثیر آن بر همگرایی جهان اسلام بر اساس مدل SOAR

هاشم قادری^۱

چکیده

حج از واجبات دینی مسلمانان، و دارای پیامدهای مختلفی است. هدف این مقاله واکاوی پیامدهای دیپلماسی، و سؤال پژوهش چیستی پیامدهای دیپلماسی حج و چگونگی تأثیر آن بر همگرایی جهان اسلام است. برای پاسخ‌گویی به سؤال این فرضیه را به محک آزمون می‌گذاریم که دیپلماسی حج پیامدهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و دینی دارد که دولت‌های اسلامی با بهره‌برداری از آن می‌توانند به همگرایی جهان اسلام برسند. روش گردآوری داده‌ها در این پژوهش اسنادی و الکترونیکی، روش تجزیه و تحلیل به صورت کیفی، راهبرد پژوهش قیاسی و ملهم از چارچوب نظری دیپلماسی فرهنگی و همچنین مدل کاربردی SOAR است.

یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که با برقراری دیپلماسی حج شناخت مسلمانان از همدیگر از لحاظ اجتماعی بیشتر، و به انسجام و وحدت مسلمین منجر می‌شود و از لحاظ سیاسی ضریب نفوذپذیری دشمن به حداقل می‌رسد و توان دشمنان اسلام در آسیب رساندن به ممالک اسلامی به حداقل ممکن تنزل می‌یابد، از لحاظ فرهنگی و دینی

۱. کارشناسی ارشد، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی،

hashemghaderi70@gmail.com

تهران، ایران

باعث همگرایی میان مذاهب و گسترش تعاملات علمی و زمینه سازی ظهور تمدن نوین اسلامی می شود و از نظر اقتصادی باعث افزایش درآمد و گسترش مبادلات اقتصادی و تجاری می گردد. با تداوم این نوع دیپلماسی، سران کشورهای اسلامی می توانند به یک توافق سازنده دست یابند و مسائل اساسی خود را حل کنند.

کلیدواژه ها: حج، دیپلماسی، تجارت، همگرایی، انسجام.

۱. مقدمه

حج یکی از مناسک مهم دینی و بزرگ ترین اجتماع مسلمانان بوده که در قرآن نیز به آن اشاره شده است. این مراسم دینی تعداد کثیری از مسلمانان را از اقصی نقاط جهان گرد هم می آورد. این فریضه دینی در تاریخ اسلام و دوره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ریشه دارد و تا دوره معاصر نیز به شکلی منسجم و به دور از تنش های سیاسی و دینی صورت می گرفت. منتها این نظم با فروپاشی امپراتوری عثمانی و استقلال عربستان به چالش کشیده، و به دلیل مرزبندی های سیاسی معاصر به بافت موزاییکی تبدیل شد. این امر به وقوع نزاع های سیاسی، مذهبی، فرهنگی، قومی و طایفه ای میان دولت های اسلامی، تنش های محلی و منطقه ای بین کشورهای اسلامی، ایجاد کینه و دوری جستن از یکدیگر، تخریب و تضعیف زیرساخت ها، تجهیزات، توانایی و قدرت مسلمانان، زمینه ساز حضور قدرت های استکباری در سرزمین های اسلامی و به یغما بردن سرمایه های آنها انجامید. در این میان هندسه جدیدی در حال رخ دادن است که کشورهای اسلامی را از فرهنگ، هویت و تمدن خود دور ساخته و آنان را غرق در تمدن های دیگر کرده است. در این وضعیت می توان گفت که کشورهای اسلامی درگیر مناقشات و تنش های نظامی - سیاسی شده اند که دامنه آن را به مردم کشورهای خود سرایت داده و تقابل ایدئولوژیک و هویتی را رقم زده اند. در این میان برخی همسویی و الگوبرداری از غرب را در پیش گرفته و پاره ای دیگر خواستار حفظ بنیان های دینی و تمدن اسلامی هستند. ریشه این دوگانگی، هم به عوامل درونی و هم بیرونی باز می گردد که یک وضعیت آشفته، واگرا و آتاگونستی را به وجود آورده است.

منظور از وضعیت نابسامان مسلمانان فقط جنوب غرب آسیا نیست، تمام مناطق و سرزمین‌های اسلامی را شامل می‌شود. اگرچه در طول تاریخ نزاع‌ها و تنش‌های منطقه جنوب غرب آسیا بر کل جهان اسلام مؤثر بوده و همچنان نیز اثرگذار است، اما با توجه به پیامدهای ذکرشده، دولت ملت‌های جهان اسلام از این وضعیت آسیب می‌بینند.

به دلیل ماهیت مذهبی حج و باور مسلمانان به انجام دادن این فریضه الهی، سالانه تعداد کثیری از مسلمانان به حج می‌روند که یک ظرفیت مناسبی برای همگرایی اسلامی به وجود می‌آید. اما دولت‌های اسلامی نتوانسته‌اند از این پتانسیل و از ظرفیت دیپلماسی حج و فرصت‌های گوناگون آن استفاده کنند. از این رو مسئله پژوهش حاضر ابهام در پیامدهای دیپلماسی حج است. سؤال پژوهش چستی پیامدهای دیپلماسی حج و چگونگی تأثیر آن بر همگرایی جهان اسلام است. برای پاسخ به سؤال، این فرضیه را به محک آزمون می‌گذاریم که دیپلماسی حج پیامدهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و دینی دارد که با بهره‌برداری و تقویت آن توسط دولت‌های اسلامی همگرایی جهان اسلام شکل می‌گیرد.

در این زمینه پژوهش‌های اندکی صورت گرفته است. هادی صادق‌زاده (۱۳۹۵) در مقاله «کارکردهای دیپلماسی فرهنگی حج در تقویت هویت فرهنگی مسلمانان» بر این باور است اگر مسلمانان به هویت خود توجه نداشته باشند بازیکه سیاست ابرقدرت‌ها می‌شوند و حج فرصت مناسبی برای ایجاد هویت اسلامی است. وی (۱۳۹۵) همچنین در مقاله «کارکردهای دیپلماسی حج در کاهش تعصبات مذهبی و تعارضات قومی ملیتی»، یکی از موانع مهم رسیدن به تفاهم حقیقی را تعصباتی می‌داند که در اثر آن فخرفروشی و برتری‌طلبی ایجاد می‌شود. تعصبات در بسیاری از موارد به ملی‌گرایی و قوم‌گرایی منجر می‌شود و عامل بسیاری از مناقشات است. به نظری، حج می‌تواند راهکار مقابله با آن باشد.

سیدصادق طباطبایی‌زاده (۱۳۹۶) در مقاله «نقش حج در نگرش اقتصادی فرد مسلمان» معتقد است که حج فرصت نزدیک شدن مسلمانان و تقویت روحیه تعاون و همکاری

است و برنامه‌ای برای فراگیر شدن اقتصاد اسلامی در سطح افراد و دولت‌های اسلامی است.

جنبه نوآوری مقاله حاضر در کاربردی‌ترین مدل SOAR و مطابقت آن با موضوع دیپلماسی حج، شناسایی نقاط ضعف و قوت این نوع دیپلماسی و همچنین تبیین جامع ابعاد مختلف پیامدهای حج است. ضرورت کار در فقدان یک کار علمی آکادمیک و جدی، و اهمیت آن نیز در گسترش موضوع مورد اشاره در فضای سیاسی و رسانه‌ای و تبیین پیامدهای حج بر حل نزاع‌های منطقه‌ای و بین‌المللی در جهان اسلام است.

۲. مدل پژوهش

تکنیک SOAR ترکیبی از استراتژی SWOT و دیدگاه مثبت‌شناسی^۱ است که «ژاکلین ام. استاورس»^۲ آن را ابداع کرده است. دیدگاه مثبت‌شناسی در یک برنامه‌ریزی راهبردی، به جای تمرکز بر مشکلات و ضعف‌ها و تهدیدها به شناسایی و ایجاد قوت‌های کنونی و فرصت‌های سودبخش می‌پردازد. در نگرش مثبت‌شناسی، نقاط مثبت و فرصت‌ها را تا آنجا رشد می‌دهیم که بتوان از طریق آن ضعف‌ها و تهدیدها را پوشش داد. SOAR، به عنوان یک چارچوب، بر تدوین و اجرای یک استراتژی مثبت با شناسایی و ایجاد نقاط قوت، تغذیه خلاقیت در قالب فرصت‌ها، تشویق افراد و گروه‌ها نسبت به اشتراک آرمان‌ها و تعیین نتایج تمرکزی کند (Stavros and Wooten, 2011, p. 52).

کاربرد این مدل تاکنون در مسائل تجاری، مدیریتی و آموزشی بوده و اخیراً در ایران در باب مسائل گردشگری هم به کار رفته است. اما در موضوعات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی کمتر از آن استفاده شده است. (خاوران گرمسیر و دیگران، ۱۳۹۲،

1. Appreciative Inquiry

2. Jacqueline Stavros

ص ۱۳۲) بنابراین ما در این تحقیق بر اساس مدل SOAR به بررسی پیامدهای دیپلماسی حج خواهیم پرداخت و قوت‌ها^۱، فرصت‌ها^۲، آرمان‌ها^۳ و نتایج^۴ آن را نشان خواهیم داد.

تجزیه و تحلیل قوت‌ها، فرصت‌ها، آرمان‌ها و نتایج، یک ابزار برنامه‌ریزی استراتژیک است که روی نقاط قوت فعلی و چشم‌انداز آینده برای توسعه دادن اهداف استراتژیک خود سازمان متمرکز است. این ابزار متفاوت معمولاً از (SWOT) استفاده می‌شود. SOAR همه سطوح و زمینه‌های کاربردی یک سازمان را دربرمی‌گیرد، درحالی‌که SWOT معمولاً یک رویکرد بالا به پایین است. SOAR متمرکز است بر سازمان و افزایش آنچه به خوبی انجام می‌گیرد، به جای تمرکز بر درک تهدیدها یا نقاط ضعف (Pavlik and etc, 2019, p. 2).

این مدل از سه قسمت تشکیل یافته است:

یک چارچوب برنامه‌ریزی استراتژیک با رویکردی که متمرکز است بر نقاط قوت و به دنبال فهمیدن تمام سیستم از جمله صداها و مربوط به سهامداران است. به کار بردن «رهیافت ۵ I» در توسعه دادن یک برنامه‌ریزی استراتژیک (ابتکار کردن، تحقیق کردن، تصور کردن، نوآوری کردن و القا کردن برای پیاده‌سازی).

دیدگاه مثبت‌شناسی در ساختار استراتژیک نقاط قوت (Saun & Capela -)

(ders: 2018, 9 20)

1. Strengths
2. Opportunities
3. Aspirations
4. Result

استراتژی SOAR شامل چهار بخش کلیدی است که شامل شناسایی نقاط مثبت، فرصت‌ها، آرمان‌ها و نتایج می‌شود. در جدول زیر این چهار مرحله مشاهده می‌شود:

شکل (۱) عناصر استراتژی مدل SOAR

قوت‌ها

ما چه چیزی را می‌توانیم پایه‌گذاری کنیم؟

فرصت‌ها

سهمداران ما در جستجوی چه چیزی هستند؟

آرمان‌ها

ما به طور خاص به چه چیزی اهمیت می‌دهیم؟

نتایج

ما چگونه در می‌یابیم که موفق شده‌ایم؟

(Capela & Brooks, 2018, p. 5 Saunders)

در نقاط قوت باید به این مسئله پردازیم که علت افتخار ما به عنوان یک دولت ملت یا یک کشور چیست؟ چه چیزی ما را از دیگر کشورها متمایز می‌کند؟ چگونه دستاوردها و امکانات ما می‌تواند نگاه دیگران را به سوی خود جلب کند؟ در واقع در این مرحله باید نقاط مثبت و مناسب خود و دیگران را تشخیص دهیم و از مزیت‌های یکدیگر آگاهی پیدا کنیم.

در زمینه فرصت‌ها هم باید به این امر اشاره کرد که چگونه می‌توان از فرصت به دست آمده بیشترین بهره‌برداری ممکن را کرد تا بتوان چالش‌ها را به فرصت تبدیل نمود؟ در این قسمت باید به نیازهای دیگران هم توجه داشت و مهارت‌های لازم را

برای به حرکت درآمدن و پیشرفت کردن شناخت. شناسایی فرصت‌های موجود لازمه‌اش دقت و ریزبینی است تا بتوان پتانسیل‌های حال حاضر را در نظر گرفت. این مرحله اگر به درستی موشکافی و لحاظ نگردد به چالش تبدیل می‌شود.

در قسمت آرمان‌ها باید آرزوها و ارزش‌هایی را که در پی آن هستیم شناسایی و محقق کنیم. بنابراین باید ابتکارات استراتژیک، از قبیل پروژه‌ها، برنامه‌ها و فرایندها را بشناسیم. در واقع در این قسمت باید به این بیندیشیم که ما که هستیم و در آینده می‌خواهیم که باشیم؟ اهدافمان چیست و در جست‌وجوی چه چیزی خواهیم بود؟ این مرحله به معنای آرمان‌گرایی صرف نیست که به دور از واقعیات باشد، بلکه منظور اهدافی است که از دو مرحله قبل استنباط و استخراج می‌شود. در بخش نتایج باید به این مسئله پرداخت که با بررسی نقاط قوت، فرصت‌ها و آرمان‌ها چگونه ما به نتایج و هدف‌های مد نظرمان می‌رسیم؟ این مرحله ما را از نتایج سه مرحله پیشین آگاه می‌کند؛ به عبارت دیگر، با شناسایی و بررسی مراحل قبل می‌توان نتایج آن را هم سنجید (Stavros, 2020, p. 71).

۳. ادبیات نظری تحقیق

سیاست خارجی شامل تاکتیک‌ها و فرایندهایی است که طی آن یک ملت با سایر کشورها به منظور پیشبرد منافع خود تعامل می‌کند. سیاست خارجی ممکن است از دیپلماسی یا سایر ابزارهای مستقیم‌تر - مانند تجاوز که ریشه در قدرت نظامی دارد - استفاده کند. نهادهای بین‌المللی، مانند سازمان ملل، از طریق ابزارهای دیپلماتیک به هموار شدن روابط بین کشورها کمک می‌کنند. نظریه‌های اصلی سیاست خارجی عبارتند از: رئالیسم، لیبرالیسم، ساختارگرایی اقتصادی، نظریه روان‌شناختی و سازه‌نگاری. سیاست خارجی یک دولت متشکل از

راهبردهایی است که برای حفاظت از منافع بین‌المللی و داخلی خود استفاده، و نحوه تعامل آن با سایر بازیگران دولتی و غیردولتی را تعیین می‌کند. هدف اصلی سیاست خارجی دفاع از منافع ملی یک کشور است که می‌تواند با شیوه‌های خشونت‌آمیز یا غیرخشونت‌آمیز همراه باشد (Frazier, 2019, p. 1).

یکی از شیوه‌های کاربرد سیاست خارجی توسط کارگزاران این عرصه دیپلماسی است. دیپلماسی در معنای چندلایه خود بیانگر صورت‌بندی و اجرای سیاست خارجی، تکنیک سیاست خارجی، مذاکرات بین‌المللی و فعالیت حرفه‌ای است که توسط دیپلمات‌ها انجام می‌شود. (Benko, 2012, p. 255-256). در چنین فهمی می‌توانیم مفهوم دیپلماسی عمومی را نیز بیابیم. دیپلماسی عمومی راهی است که با آن دولت‌ها، افراد و گروه‌های خصوصی می‌توانند به طور مستقیم یا غیرمستقیم بر افکار و مواضع عمومی و تصمیمات سیاست خارجی دولت دیگری تأثیر گذارند. دیپلماسی عمومی به تدریج گسترش می‌یابد و از حوزه «سیاست عالی» در موضوعات و جنبه‌های مختلف زندگی روزمره و از حوزه «بسته» دولت‌ها و دیپلمات‌ها بر بازیگران و گروه‌های هدف جدید - یعنی افراد، گروه‌ها و نهادهای مختلف که به فعالیت‌های ارتباطی بین‌المللی و بین‌فرهنگی می‌پیوندند و بر روابط سیاسی بین کشورها تأثیر می‌گذارند - کشیده می‌شود (Signitzer and Coombs, 2010, p. 139).

در کاربرد معاصر، دیپلماسی عمومی به برنامه‌های تحت حمایت یک دولت برای تأثیرگذاری بر مخاطبان خارجی به منظور پیشبرد اهداف خود اشاره دارد؛ برای مثال، وزارت خارجه آمریکا دیپلماسی عمومی را به عنوان برنامه‌هایی که با هدف ارائه اطلاعات و تأثیرگذاری مثبت بر افکار عمومی کشورهای خارجی اجرا می‌شوند و از سوی دولت مورد حمایت قرار می‌گیرند، تعریف کرده است. (Cull, 2008, p. 31-32). پیش از دهه ۱۹۹۰ دیپلماسی عمومی نقش حاشیه‌ای و ابزاری در دستگاه‌های

دیپلماتیک ملی داشت. سطح ارتباط آن با مردم محدود بود و با تبلیغات یا امور خارجی و یا دیپلماسی فرهنگی و رسانه‌ای برابر دانسته می‌شد. فناوری‌های استفاده شده در آن «آنالوگ»، که جریان اطلاعات در آنها یک سویه است و قادر به تبادل حجم پایین اطلاعات هستند، بود. این ابزارها در کنترل دولت‌ها بودند و به علت ارتباط یک طرفه میزان تأثیرگذاری آنها پایین بود.

از اوایل هزاره سوم میلادی شاهد نوعی دگردیسی و تحول در اصطلاح دیپلماسی عمومی و استفاده از واژه «دیپلماسی عمومی نوین» هستیم. این مفهوم به نحوی بازتعریف شده که با قلمرو عمومی جدید جهانی سازگار باشد (Munro, 2022, p. 3). دیپلماسی عمومی نوین محصول ترکیبی از عوامل و متغیرها در دو حوزه و قلمرو عمومی از یک سو و دیپلماسی از سوی دیگر است. این دو نوع دیپلماسی ترکیبی از تحولات فناوری، ایده‌های جدید، توانایی‌های شبکه‌ای، بازیگران غیردولتی و روابط پویا با جامعه مدنی جهانی بوده و مخاطب آن علاوه بر دولت‌ها، بازیگران قلمرو عمومی داخلی و جهانی هستند. کاربست آن نیز باعث افزایش قدرت نرم یا هوشمند یک کشور و توسعه نفوذ در عرصه جهانی می‌شود (سجادپور و وحیدی، ۱۳۹۰، ص ۸۲ و ۸۳).

دیپلماسی عمومی از چند جنبه با دیپلماسی سنتی متفاوت است:

نخست اینکه یکی از ویژگی‌های دیپلماسی عمومی نوین، شفافیت و تلاش برای انتشار اطلاعات است. درحالی‌که در دیپلماسی سنتی، ابهام و ویژگی مهمی به شمار می‌رود.

دوم اینکه دیپلماسی عمومی نوین از سوی دولت‌ها برای برقراری ارتباط با توده مردم به کار می‌رود. درحالی‌که دیپلماسی سنتی عمدتاً رابطه با دولت بود.

سوم اینکه موضوعات و مسائل دیپلماسی سنتی در ارتباط با سیاست‌ها و رفتار

دولت‌های دیگر است، اما در دیپلماسی عمومی مسئله نگرش و رفتار افکار عمومی خارجی است. (احدی و واعظی، ۱۳۹۰، ص ۳۱)

به طور خلاصه درحالی‌که دیپلماسی سنتی رسمی بر روابط بین نمایندگان کشورها و بازیگران بین‌المللی تأکید می‌کند، دیپلماسی عمومی حیطه عمومی را مد نظر قرار می‌دهد و مخاطب خود را جوامع خارجی در نظر می‌گیرد تا شاید بتواند به این وسیله بر گرایش‌های آنان تأثیر بگذارد. بنابراین دیپلماسی عمومی ابزار کلیدی در سیاست خارجی رسمی محسوب می‌شود تا بتوان از اهداف موجود در آن حمایت کرد یا حداقل سطح خشونت نسبت به کشور را کاهش داد. (سیمبر و قربانی، ۱۳۸۸، ص ۴۹)

۴. یافته‌های پژوهش

در این مرحله ما به یافته‌های پژوهش اشاره، و برای سهولت آن را مطابق با مدل تحقیق دسته‌بندی کردیم:

الف) نقاط قوت دیپلماسی حج

می‌توان موارد زیر را به عنوان نقاط قوت دیپلماسی حج برشمرد:

یک - تأکید بر هویت مشترک

تقریباً یک چهارم جمعیت جهان را مسلمانان تشکیل داده‌اند. بر اساس دین اسلام، حج یکی از ارکان پنج‌گانه است که مسلمانان مستطیع حداقل یک بار در طول عمر باید آن را انجام دهند. حج یکی از بزرگ‌ترین گردهمایی‌های انسانی در جهان است. در سال ۲۰۱۹ حدود ۲/۵ میلیون زائر در این مراسم دینی شرکت کردند. حج مانند سایر زیارت‌های مذهبی برای تجدید پیوند اخلاقی و معنوی در

نظر گرفته شده است. (Statista Research Department, 2022, p. 14) مسلمانان سراسر جهان با شرکت در مراسم حج، فراتر از همه مرزهای جغرافیایی در کنار یکدیگر جمع می‌شوند و بدون توجه به تمایزات و تفاوت‌های فردی، اجتماعی، ملیتی و فرهنگی، اعمال مشترکی انجام می‌دهند. (Almukhtar, 2018, p. 1).

حج باعث اختلاط اساسی در خطوط ملی، فرقه‌ای و جنسیتی در فضایی می‌شود که برابری و وحدت تأکید دارد. هویت مشترک زائران از طریق لباس معمولی و سفید (لباس احرام) و اجرای مشترک آیین‌های استاندارد شده تأیید می‌شود. مردان سرخود را می‌تراشند و از نظر ظاهری به هم شبیه‌تر می‌شوند. کسانی که حج را به پایان می‌رسانند حق دارند از کلمه افتخاری حاجی به عنوان پیشوند نام خود استفاده کنند و بیشتر بر هویت مشترک آنها تأکید کنند. (Ibn Battuta, 2002).

حج باعث می‌شود که مسلمانان یکدیگر را از نزدیک ببینند و بیشتر با هم آشنا شوند، از خصوصیات یکدیگر مطلع گردند و در یک تعامل دوجانبه قرار گیرند. این امر باعث می‌شود تا تساهل و مدارای آنان نسبت به یکدیگر افزایش یابد؛ به گونه‌ای که طبق نظرسنجی «گلینگینگ اسمت» و همکاران در سال ۲۰۰۸ که از حجاج ملیت‌های مختلف صورت گرفته مشخص شده است که حجاج اندونزیایی و پاکستانی میزان تساهل‌شان نسبت به همدیگر بیشتر شده است (Clingingsmith and all, 2008, p. 146-1145).

مسلمانان در حج به دور خانه خدا، که سمبل وحدت و توحید است، طواف می‌کنند. اجتماع بزرگ مسلمانان در مراسم حج به عنوان یک مزیت و نقطه قوت می‌تواند در دستور کار دستگاه دیپلماسی کشور قرار گیرد؛ چه آنکه هر مسلمانی می‌تواند به عنوان معرف کشور خود نزد سایر مسلمانان کشورهای دیگر قلمداد شود

و دولت های متبوع از این ظرفیت بالقوه و بالفعل استفاده ببرند؛ به ویژه آنکه مذهب به عنوان یک امر مشترک در بین پیروان مطرح بوده و می تواند زمینه ساز پیوند و ایجاد حس نوع دوستی میان آنان شود. (McCleary, 2007, p. 2).

حج باعث تقویت تعلقات دینی و ترویج ایده های مختلف برهویت های جمعی می شود؛ (Scott, 2011) به طوری که شرکت در حج با ارائه شکلی از جامعه پذیری در خارج از کشور و گذر از مفهوم شهروندی به امت همراه می گردد. البته این امر به معنای کاهش تعلقات ملی نیست، بدان معناست که حج انسجام گروهی و حس تعلق دینی را افزایش می دهد؛ (Beyer, 2013, p. 670) برای مثال حجاجی که از فرانسه وارد عربستان شدند دستخوش تغییراتی در فرهنگ، تجربه جمعی و هویت گردیدند. (Roy, 2008, p. 5).

دو - نگاه مثبت سران کشورهای اسلامی به حج

از دوره شکل گیری مرزهای جغرافیایی میان کشورهای اسلامی میزان اختلاف ها و شکاف های ملی در سطح سران و مردم افزایش یافت و اصطکاک فزاینده به وجود آمد (Elbagirm, 2016, p. 2). نوع نگاه غالب سران کشورهای اسلامی نشان می دهد که آنها نگاه مثبتی به حج دارند و می کوشند هر ساله افرادی را به این مراسم بفرستند. همچنین برخی از سران کشورهای اسلامی به مکه و زیارت خانه خداوند سفر می کنند. در واقع علاوه بر مردم عادی، سران کشورهایی که به حج می روند، با یکدیگر ملاقات و گفت و گو می کنند و می توانند سمینارهای مشترکی برای بررسی مسائل جهان اسلام برگزار نمایند. این گونه جلسات بسیار ارزش دارد؛ چرا که در بعضی از این گونه سمینارها و همایش ها تصمیمات اساسی و جدی در خصوص حل مشکلات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و نظامی کشورها اتخاذ

می‌شود. البته بعضاً برخی از دول خارجی، که عمدتاً ابرقدرت هستند، در مسائل کشورهای اسلامی دخالت می‌کنند و می‌کوشند رابطه میان آنها را برهم بزنند که در این خصوص می‌توان به تنش‌های میان ایران و عربستان و توطئه برخی کشورهای اسلامی علیه سوریه اشاره کرد. (صلواتی، ۱۳۹۸، ص ۳)

دولت‌های کشورهای اسلامی نسبت به حج اهتمام جدی دارند و می‌کوشند تا خللی در حج‌گزاری مسلمانان پیش نیاید. حتی برخی از کشورهای سکولار مسلمان‌نشین، نظیر سنگال، با آنکه دین رسمی را اسلام اعلام نکرده‌اند بیشترین نقش را در زمینه‌های سیاسی و اجتماعی و رسیدگی به امور اسلامی ایفا می‌کنند. پاره‌ای از کشورها نیز در صدد آن هستند که سهمیه زائران خود را افزایش دهند و در این راه با مقامات سعودی وارد مذاکره شوند تا به یک نتیجه مطلوب دست یابند. (مسعودی، ۱۳۸۹، ص ۳۶)

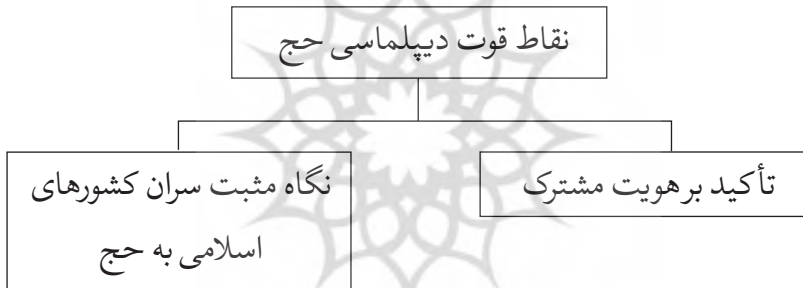
میقات

بررسی احکام فقهی فرق اسلامی نشان می‌دهد که برخی از احکام و قواعد فردی و اجتماعی اسلامی جزء لاینفک حیات مادی و معنوی جوامع اسلامی، و عمل به آنها از جمله وظایف مسلمانان است و رسیدگی و اجرای عمومی آنها برعهده حکومت اسلامی تلقی می‌شود؛ به‌گونه‌ای که اداره و رسیدگی و اجرای عمومی آنها، مانند امور مربوط به حج، عهده به حکومت اسلامی یا علمای اسلام است. بررسی عملکرد اجرایی و ساختار سازمانی و حقوقی کشورهای اسلامی در این زمینه نشان می‌دهد که نحوه اداره این امور و سازمان‌های اداری و اجرایی مربوط به آنها در ساختار حقوقی سیاسی کشورهای اسلامی غالباً از دو حالت خارج نیست: اول، اداره این امور به شکل متمرکز از طریق وزارتخانه یا اداره و نهاد دولتی ویژه در ساختار اجرایی این کشورها؛ دوم، اداره این امور به شکل غیرمتمرکز از طریق نهادهای دولتی یا مؤسسات عمومی که در ارتباط با دولت و حکومت متولی امور مذهبی خاص

هستند (چگنی و دیگران، ۱۳۹۷، صص ۹۲-۹۱).

همان‌گونه که بررسی‌ها نشان می‌دهد سران کشورها نگاه ویژه‌ای به برگزاری حج و ورود مردمانی از سرزمین‌های خود به این مکان مقدس دارند. این امر باعث می‌شود که یک نوع دیپلماسی فعالانه مبتنی بر حج را در دستور کار دستگاه سیاست خارجی خود قرار دهند و از تمام توان و امکانات خود برای نیل به آن استفاده کنند. بنابراین نگاه مثبت سران کشورهای اسلامی می‌توانند به نزدیکی فکر و ذهن جوامع اسلامی منجر شود و دستیابی به اهداف مشترک میسر گردد.

شکل ۲) مؤلفه‌های نقاط قوت دیپلماسی حج

ب) فرصت‌ها

دیپلماسی حج فرصت‌هایی برای کشورها به وجود می‌آورد که به اختصار به چند مورد از آنان اشاره می‌شود:

یک - نزدیکی و پیوند بیشتر ملت‌های مسلمان

دین اسلام از جامعیت و شمولیت خاصی در دستورات و آموزه‌ها برخوردار است که مخاطبان جهانی را به سوی خود جلب می‌کند و ندای جهانی سر می‌دهد. از این رو دین اسلام از چنین قابلیت‌های برخوردار است که زمینه‌های نزدیکی و پیوند

بیشتر بین ملت‌های مسلمان را در سرتاسر جهان رقم زند. چنانچه دیپلماسی حج در دستگاه سیاست خارجی و تصمیم‌گیری کشور صورت پذیرد، این امر بسترهای مهمی در پیوند زدن مسلمانان و توجه دادن آنها به بهره‌مندی هرچه بیشتر پتانسیل‌های موجود در دین مقدس اسلام منجر می‌شود.

جمع شدن حجاج جهان در یک منطقه خاص و با اهداف مشترک ظرفیتی عظیم است که استفاده از این پتانسیل می‌تواند بسیاری از نکات هدایت‌گری مورد نظر اسلام را درباره بشریت محقق کند. راهکارهای مختلفی در ماه ذی‌الحجه و ایام حج برای همبستگی جامعه جهانی اسلام می‌تواند به کار گرفته شود؛ این راهکارها را می‌توان در دو دسته محتوایی و ساختاری دسته‌بندی کرد تا از بسترهای آن بتوان بین مسلمانان جهان به اشتراک نظری رسید و گروه‌ها و فرق اسلامی را به وحدتی بی‌نظیر سوق داد.

میقات

در حوزه محتوایی، نگاه نخبگان جامعه و جهان اسلام باید ناظر بر این موضوع مهم باشد که بشر خسته شده از تمدن و سبک زندگی مادی غربی را به سبکی از زندگی اسلامی رهنمون کند که تکامل‌یافتگی در آن به شدت مشهود باشد. قطعاً اسلام چنین برنامه جهان‌شمول هدایت‌گر انسان‌سازی را برای همه بشریت دارد تا موجب تغییر سبک زندگی افراد شود. از این‌رو مسئله اصلی نخبگان و دلسوزان جهان اسلام باید این باشد که شیعه و سنی در مناسبت‌های دینی دور هم جمع شوند و محتوای دقیقی برای یکپارچه‌سازی و همدلی به جوامع اسلامی عرضه کنند.

در بحث ساختارسازی، جوامع اسلامی به درستی نتوانسته‌اند از مناسبت‌های یادشده در ایجاد انسجام عمومی بین گروه‌های اسلامی شیعه و سنی بهره‌برداری کنند. به نظر می‌رسد در خلال دیپلماسی حج هم می‌توان اجلاس‌ها یا نشست‌هایی ترتیب داد. حتی پرداختن به موضوعاتی چون مدیریت احساس شادی با به جای

آوردن بندگی کامل خداوند از موضوعاتی است که مثلاً در بهره‌برداری از عید قربان می‌توان روی آن سرمایه‌گذاری کرد. (نصیری فرد، ۱۶ مرداد ۱۳۹۸).

در جهان اسلام تقویت دین و پیوند مسلمانان به حج بستگی دارد. حج دل‌های مسلمانان را به یکدیگر پیوند می‌دهد و آنان را یکدل و یک‌رأی در مسیر سعادت می‌اندازد. هر قدر این اجتماع عظیم هدف‌مندتر، سالم‌تر و زیباتر برگزار شود سرمایه‌های معنوی برای نفوذ در دل‌های جهانیان بیشتر می‌شود. پیوند مسلمانان با یکدیگر نمایشگاه خردمندی و نشان دادن انسجام آنان به جهانیان است که تفرقه را نماد دین اسلام می‌دانند و ملت‌های مسلمان را به جان یکدیگر می‌اندازند. (حسینی، ۱۵ شهریور ۱۳۹۱).

دو - آشنایی با فرهنگ و رسوم سایر ملت‌های مسلمان

در یک معنا می‌توان هویت فرهنگی را این‌گونه تعریف کرد که فرد به درستی فرهنگ خود را بشناسد و آن را به خوبی درک کند و وجوه امتیاز آن را نسبت به سایر فرهنگ‌ها بازشناسد. همچنین در پرورش و اشاعه و معرفی فرهنگ خود به دیگران بکوشد. حج باعث آشنایی بیشتر مسلمانان با فرهنگ و رسوم سایر ملت‌ها می‌شود؛ برای مثال، پاره‌ای از مناسک حج، که در محرمات احرام آمده است، چنین کارکردی دارد و برخی از دستورات اسلامی هستند که سیاستمداران و دولتمردان به دنبال پیاده‌سازی آن در جامعه هستند.

در حج مسلمانان در پی ایجاد تفاهم متقابل هستند و در نتیجه تعامل سازنده‌ای میان آنان برقرار می‌شود. از طرفی یکی از نیازمندی‌های جامعه اسلامی نیاز مهم به صلح و امنیت است تا مسلمانان به یک آسایش و آرامش در زندگی جمعی خود برسند و از دل حج چنین امری محقق می‌شود. به همین منظور دولت‌ها و ملت‌های

مسلمان برای رسیدن به صلح و آرامش تلاش خود را به کار می‌بندند تا در تعاملات گوناگون اجتماعی و سیاسی و فرهنگی، به بحث و مذاکره بپردازند؛ دیپلماسی حج تحقق چنین خواسته‌ای را فراهم می‌کند. هرچند همه این اقدامات تاکنون به نتیجه مطلوب نرسیده و همچنان جنگ و ترور و خونریزی سراسر جهان اسلام را فرا گرفته است، اما می‌توان با به کار بردن دیپلماسی حج ضریب آن را کاهش داد. به جای آوردن مناسک حج در سرزمین وحی و مشاهده مشاعر مقدس، زمینه‌آشنایی حج‌گزار را با ریشه‌های فرهنگی و اسلامی فراهم می‌کند. انسان می‌تواند ریشه‌های تاریخی پیدایش دین خود را بشناسد، از ویژگی‌های بارز و برجسته اسلام آگاه شود و از جایگاه دین خود بین ادیان دیگر شناخت دقیق‌تری پیدا کند. در حج نه تنها صلح و امنیت انسان‌ها تأمین شده، بلکه به امنیت حیوانات هم توجه شده است. لذا کشتن و شکار کردن حیوانات صحرائی و هرگونه معاونت در این عمل یا حتی راهنمایی و هدایت شخص دیگر برای شکار، حرام اعلام شده و شخصی که هرکدام از این اعمال را مرتکب شود باید جریمه شود و کفاره دهد. دقت و تأمل در این آموزه‌ها انسان را نسبت به دین و فرهنگ قدردان و شاکرمی‌کند و باعث می‌شود که مسلمانان با فخر و مباهات نسبت به نشر و ترویج این آموزه‌های الهی اقدام کنند و در سایه وحدت و یکدلی، موجبات تقویت هویت فرهنگی و دینی خود را فراهم کنند. (صادق زاده، ۱۳۹۵، ص ۱۲۴-۱۲۷).

سه - امکان افزایش تبادل میان کشورهای اسلامی

یکی از کارکردهای مهم دیپلماسی حج، امکان مبادله میان دولت ملت‌های مسلمان در قالب‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی، فرهنگی، علمی و... است. در واقع دیپلماسی حج این فرصت را برای جوامع اسلامی ایجاد می‌کند که در روابط

خود با یکدیگر بازنگری کنند و وزنه روابط را سنگین تر کنند و در پی افزایش مراودات و مبادلات اقتصادی برآیند.

منافع اقتصادی دولت‌ها را بر آن می‌دارد تا با بهره‌گیری دیپلماسی حج از رویکردهای «تولید درآمد» و «ساختن ظرفیت» برای رسیدن به حداکثر منافع اقتصادی استفاده کنند. همچنین به واسطه دیپلماسی حج شرایط برای مبادلات علمی و دانشگاهی فراهم می‌شود، رویکردهایی که با مهاجرت افراد متخصص و ماهر به اوج خود می‌رسد و به ترمیم سلسله مراتب قدرت علمی در ساختار نظام بین‌الملل منتهی می‌شود. شاخصه‌های این منافع را می‌توان در مصادیقی همچون ارزآوری و تولید درآمد از طریق صادرات آموزشی و نیز پذیرش و جذب دانشجویان بین‌المللی، مشارکت اقتصادی دولت‌ها، تجارت بین‌المللی، تبادل فناوری، رقابت جهانی، تبلیغات آموزشی و برندسازی در حوزه‌های آموزش عالی در نظر گرفت.

مباحث

هدف دولت‌های اسلامی از این نوع دیپلماسی، تأمین منافع ملی و حداکثرسازی آن است. بنابراین امکان رسیدن به توافق جمعی وجود دارد و می‌توان از این طریق درباره آینده و مشکلات پیش‌رو تصمیم‌گیری کرد. به لحاظ اقتصادی، سران کشورهای اسلامی می‌توانند محصولات خود را به بازار عربستان بیاورند و مردم را برای خرید این محصولات سوق دهند.

چهار - تصویرسازی مثبت

یکی از محورهای اساسی دیپلماسی و از جمله دیپلماسی حج، مسئله تصویرسازی و ارائه چهره مناسب و مثبت از خود نزد سایر دولت‌ملت‌های اسلامی است. هدف از این تصویرسازی، ایجاد محیط ذهنی روانی متقابل براساس منافع

مشترک و واقعیت‌های ملی، منطقه‌ای و جهانی برای تأمین منافع اعضا در یک سازمان منطقه‌ای است. اساساً میان فرهنگ، ارتباط و تصویرسازی رابطه مستقیم وجود دارد. اسمیت در این باره می‌گوید:

هرگاه مردم بر یکدیگر تأثیر متقابل می‌گذارند، ارتباط نیز برقرار می‌کنند. آنها باید برای زندگی در جوامع و حفظ فرهنگشان ارتباط برقرار نمایند. فرهنگ از طریق ارتباط یاد گرفته می‌شود، نقش ایفا می‌کند، منتقل و حفظ می‌گردد. هدف از دیپلماسی حج در مرحله نخست ایجاد ارتباط بین فرهنگی است. ارتباط بین فرهنگی در کلی‌ترین مفهومش زمانی رخ می‌دهد که عضوی از یک فرهنگ پیامی را برای دریافت توسط عضوی از فرهنگ دیگر ایجاد کند. نحوه ارسال پیام و دریافت آن از طریق دیپلماسی حج می‌تواند ارتباطات میان فرهنگی و همچنین تصاویر ذهنی متقابل را در جهت منافع اعضا تنظیم و تعدیل کند؛ مقوله‌ای که در حرکت به سمت منطقه‌گرایی در میان کشورهای اسلامی نقش اساسی دارد؛ زیرا در منطقه‌گرایی دو عامل انگیزه و جهت‌دهی، معطوف به سمت و چگونگی شکل‌گیری همگرایی است منطقه‌گرایی مقوله‌انگیزی، ذهنی و رفتاری است که باید ایجاد شود و به سیاست‌ها و اقدامات دولت‌های یک منطقه بستگی دارد. (ستوده، ۱۳۹۲، ص ۹۵-۹۸)

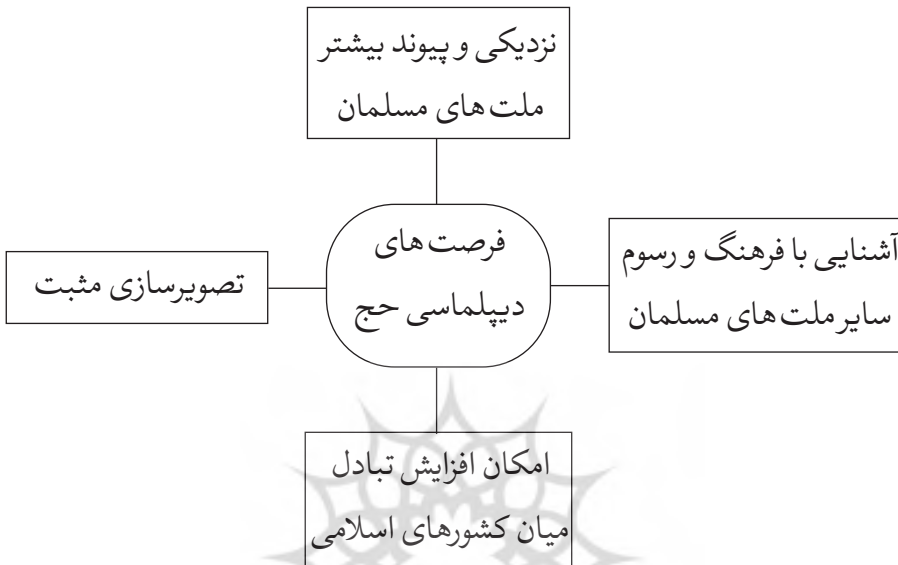
می‌توان از دیپلماسی حج برای افزایش قدرت نرم نیز استفاده کرد. کارکردهای ویژه‌ای که از دیپلماسی حج به عنوان بخشی از چرخه‌گفتمانی فرایند تولید و بازتولید قدرت نرم می‌توان استخراج کرد، عبارتند از:

۱. الهام‌بخشی و افزایش و ارتقای سطح اعتبار اعمال‌کننده قدرت نرم نزد

مخاطب خود؛

۲. شکل دادن به تصویر ذهنی مثبت از اعمال کننده قدرت نرم در نظر مخاطب آن.

شکل ۳) مؤلفه های فرصت های دیپلماسی حج

ج) آرمان ها

یک - برقراری صلح و دوری از جنگ میان کشورهای اسلامی

بعضی از نویسندگان و پژوهشگران مسلمان معتقدند که دین اسلام، همچنان که از نامش پیداست، «دین صلح» است نه دین جنگ. بر این اساس، ارتباط بین دارالاسلام و سایر سرزمین ها، که مساحتاً دارالحرب نام گذاری شده است، باید ارتباطی صلح آمیز باشد و به جنگ، جز به عنوان استثنا، اقدام نشود. بر این اساس مسلمانان حق جنگ افروزی نسبت به سایر ملت ها، حتی دارالحرب، را ندارند مگر اینکه جنگ از سوی آنان آغاز شود؛ به عبارت دیگر، تنها جنگ مشروع در اسلام جنگ دفاعی است نه هجومی. اسلام هرگز به خونریزی برنخاسته است.

سلام اسلامی، صلح جویانه‌ترین شعاری است که دینی در عالم به خود دیده است. دلایل نقلی و عقلی زیادی وجود دارد که نشان می‌دهد دین اسلام دین صلح است و بر استقرار صلح تأکید فراوان دارد. (برزنونی، ۱۳۸۴، ص ۱۴۶-۱۴۸)

یکی از آرمان‌های جهان اسلام دوری از جنگ و برقراری صلح میان تمام طرف‌های اسلامی است در دوره معاصر جنگ ایران و عراق، عراق و کویت، اشغال نظامی افغانستان و عراق، جنگ‌های سوریه، جنگ عربستان با یمن و دیگر جنگ‌های خون‌باری که دامن کشورهای اسلامی را گرفته باعث ضربه به پیکره جهان اسلام و احساس ناامنی میان مردم این‌گونه کشورها شده است. یکی از پیامدهای دیپلماسی حج کمک به برقراری صلح و دوری از جنگ است؛ چراکه به واسطه آن می‌توان از میزان خشونت‌ها کاست و بر صلح تکیه کرد.

دو - حل کردن مشکلات اساسی جهان اسلام

جهان اسلام مشکلات زیادی پیش روی خود دارد؛ از مشکلات اقتصادی و فنی گرفته تا مشکلات سیاسی و امنیتی. امت اسلامی امروزه آثار یک نبرد درازمدت را، که ده‌ها و شاید صدها سال ادامه داشت، از خود زوده است؛ زیرا برخی از گونه‌های اشغال در برخی از مناطق جهان اسلامی، همچون اندونزی، بیش از سه قرن از سوی غرب ادامه داشت. این ملت‌ها طی این مدت رنج‌های بسیار و شکست‌ها و غارت‌های گوناگونی را متحمل شده، از هدایت دینی محروم بوده و در معرض آموزه‌های لائیک و ستیزه‌جویانه غرب قرار گرفته‌اند. گفتنی است این امت هم‌اکنون نیز در معرض طرح‌های خطرناک‌تری قرار دارد که همه موجودیت فرهنگی و تمدنی آن را هدف قرار داده است. (تسخیری، ۱۳۸۸ش، ص ۱۸)

یکی از مسائل اساسی جهان اسلام مسئله فلسطین است این مسئله جهان

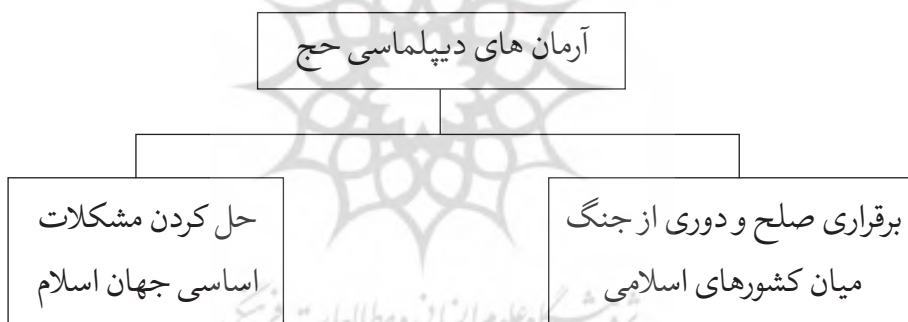
اسلام را به خود مشغول داشته است، به گونه ای که رهبران جهاد اسلامی نیز نسبت به آن واکنش نشان داده اند. شیخ عبدالعزیز عوده، یکی از رهبران جهاد اسلامی، در تعریف مسئله فلسطین می گوید: «مشکل فلسطین یک مشکل اسلامی است و مشکل ملی یا ناسیونالیستی، که فقط مربوط به اعراب باشد، نیست. بلکه مشکل تمام امت اسلامی است. (برزگر، ۱۳۸۳ش، ص ۵۵) آیت الله خامنه ای نیز در این باره می فرمایند:

امروز یکی از مهم ترین مسائل جهان اسلام، مسئله فلسطین است که در رأس همه مسائل سیاسی مسلمانان با هر مذهب و نژاد و زبان قرار دارد. بزرگ ترین ظلم قرن های اخیر در فلسطین اتفاق افتاده است. در این ماجرای دردآور، همه چیز یک ملت سرزمینش، خانه و مزرعه و دارایی هایش، حرمت و هویتش مصادره شده است. این ملت به توفیق الهی شکست را نپذیرفته و از پا ننشسته و امروز از دیروز پُرشورتر و شجاعانه تر در میدان است. ولی نتیجه کار نیازمند کمک همه مسلمانان است. ترفند معامله قرن، که به وسیله آمریکای ظالم و همراهان خائنش زمینه سازی می شود، جنایتی در حق جامعه بشری و نه فقط ملت فلسطین است. ما همگان را به حضور فعال برای شکست این کید و مکر دشمن فرا می خوانیم و به حول و قوه الهی آن را و همه ترفندهای دیگر جبهه استکبار را در برابر همت و ایمان جبهه مقاومت، محکوم به شکست می دانیم. (آیت الله خامنه ای، ۱۴ مرداد ۱۳۹۸).

حج می تواند دنیای اسلام را متوجه مسئولیت سنگین خود کند و نیز این معرفت را به ملت های اسلامی بدهد که حضور در صحنه و داشتن مواضع قاطع با منافع آنها پیوستگی دارد. برائت از جمله مواضع قاطعی است که حج درون خود دارد. یک روز برائت از مشرکانی بود که لات و هبل و عزی را می پرستیدند و امروز

برائت از سردمداران کفر و استکبار جهانی است. به علاوه، حج صحیح می تواند از اعضای جدا افتاده امت اسلامی پیکره ای واحد و کارآمد و نیرومند بسازد، آنان را با هم آشنا و از حرف ها، دردها، پیشرفت ها و نیازهای یکدیگر آگاهشان کند و تجربه های آنان را مبادله نماید. اگر حج با توجه به هدف های فوق، برنامه ریزی شود و در این برنامه ریزی، دولت ها، علما و صاحب نظران و روشنفکران جهان اسلام همکاری کنند، پس از زمانی نه چندان بلند امت اسلامی را به عزت و قدرتی که درخور آنهاست خواهد رساند. (شیرودی، ۱۳۸۵، ص ۱۰). دیپلماسی حج در این مواقع رخ می نماید و می تواند کارساز واقع گردد.

شکل ۴) مؤلفه های آرمان های دیپلماسی حج

د) نتایج

یک - رسیدن به یک توافق جمعی به منظور بهبود روابط

یکی از چالش های اساسی کشورهای اسلامی، نبود توافق و اجماع بر سر مسائل کلیدی و حساس و همچنین مشکلات منطقه ای و فرامنطقه ای میان خود است. با توجه به مرزبندی میان کشورها به نظر می رسد که اختلاف میان آنان به اوج خود رسیده و به دو دسته موافق و مخالف تقسیم شده باشند. در یک طیف کشورهای

قرار دارند که دنباله روی غرب هستند و علیه کشورهای اسلامی موضع تندی را می‌گیرند و درصدد مخالفت با آنان‌اند. در سوی دیگر کشورهایی قرار دارند که موضع جداگانه‌ای نسبت به کشورهای طیف مقابل خود اتخاذ می‌کنند. مسائل زیادی در جهان اسلام وجود دارد که همچنان پا برجا بوده و حل نشده است.

گویی کشورهای اسلامی با دولت‌های غیراسلامی بهتر و راحت‌تر به اجماع می‌رسند. در صورتی که ابتدا باید مشکلات داخلی خود را با همسایگان و هم‌مذهبان خود حل کنند. به کارگیری دیپلماسی حج می‌تواند راهگشای این مشکل بوده و آنان را بر سر یک توافق جمعی گرد هم آورد تا مسائل حل نشده و اختلاف‌آمیز را به سرانجام برسانند. از این روی یکی از کارکردهای دیپلماسی حج در جهت تقویت انسجام میان کشورهای اسلامی، اجماع و توافق با یکدیگر به منظور بهبود روابط خارجی و موضوعات چالش‌برانگیزی است که موجب دوری آنان از یکدیگر می‌شود. در قالب دیپلماسی حج کشورها با توجه به آموزه‌های دینی و مذهبی خود می‌توانند یک توافق را حاصل کنند و ماه‌ها و روزها بر سر این توافق با یکدیگر به گفت‌وگو بنشینند.

دو - همگرایی و انسجام کشورهای اسلامی

مراسم حج از قابلیت‌های گسترده‌ای برای همگرا شدن مسلمانان برخوردار است. در کنار امور عبادی حج، جلوه‌هایی از همگرایی فرهنگی و اعتقادی بر اثر ارتباط چهره به چهره و نزدیک مسلمانان و اطلاع از اوضاع اجتماعی و سیاسی یکدیگر حاصل می‌شود که می‌توان از آن به عنوان ظرفیت بسیار قوی برای دستیابی به همگرایی و همبستگی استفاده کرد و از آن برای اعتمادسازی و تقویت مناسبات دولت‌های اسلامی بهره برد.

بدون شک مهم‌ترین عامل همگرایی امت اسلامی، آموزه‌ها و تعالیم گران قدر دین مبین اسلام است. همه مسلمانان جهان اسلام در اصول با یکدیگر اشتراک عقیده دارند. عناصر هویت بخشی مسلمانان پایه‌هایی هستند که می‌توانند وحدت و انسجام امت اسلامی را بار دیگر احیا کند. نگاهی اجمالی به این آموزه‌ها نشان می‌دهد که خداوند متعال از یک سو همه انسان‌های جهان را امت واحد می‌داند و از سوی دیگر بین همه مسلمانان عالم پیمان اخوت و برادری منعقد می‌کند. از منظر قرآن مسئله همگرایی اسلامی می‌تواند مقدمه‌ای برای همگرایی انسانی تفسیر شود؛ زیرا اسلام برای قوم و نژاد خاصی نازل نشده است. در خصوص فراهم ساختن زمینه‌های همگرایی بین کشورهای اسلامی می‌توان نقش دیپلماسی حج را چنین تشریح کرد:

- ترغیب و تشویق رهبران هر مذهب برای وحدت

- انجام تحقیق و انعکاس آنها در قالب کتاب و مقاله جهت انعکاس آسیب‌هایی که مسلمانان در اثر اختلاف‌های مذهبی در طول تاریخ متحمل شده‌اند.

- همگرایی بر محور عرفان و معنویت است.

زمانی که دنیای اسلام علائق گسترده داشت، توانسته بود نسل‌ها و نژادهای مختلف را زیر سایه وحدتی فراگیر جای دهد و از آنان یک امت واحد بسازد. التزام به اصول اسلام، یعنی داشتن وحدت اسلامی ناظر بر همکاری میان پیروان مذاهب اسلامی بر پایه اصول مشترک اسلام و اتخاذ موضوع یکسان به منظور تحقق اهداف و مصالح عالی‌ه امت اسلام و موضع متحد در برابر دشمنان امت است. (زارع مهریزی،

۱۳۹۲، صص ۱۲۹-۱۲۸)

سه - نفوذ ناپذیری در مقابل دشمنان جهان اسلام

دشمنان جهان اسلام تمام تلاش خود را به کار می‌گیرند تا در بدنه کشورها و مقامات جهان اسلام نفوذ کنند تا از جایگاه و موقعیت آنان سوءاستفاده نمایند. راه اندازی تفکر شیعه انگلیسی و سنی آمریکایی، از توطئه‌های جدید معاندان و دشمنان اسلام است که درصدد هستند تا مسلمانان را از یکدیگر دور، و آنان را از اهداف والای خود خارج کنند. آنها مهم‌ترین و آسان‌ترین راه را در نفوذ بر سران کشورهای اسلامی تشخیص داده‌اند. بی‌شک اتحاد مسلمانان مانع تحقق هدف‌های شوم دشمنان می‌شود و این امر باید با استفاده از همه ظرفیت‌های جامعه اسلامی مورد توجه قرار گیرد. یکی از این ظرفیت‌ها، که نقش کلیدی در نفوذ ناپذیری برابر دشمنان جهان اسلام دارد دیپلماسی حج است؛ چرا که دل‌های سران و مقامات را به یکدیگر نزدیک، و پیوند آنان را مستحکم می‌کند.

چهار - ایجاد کمر بند امنیتی در برابر دشمنان اسلام

یکی از مشکلات اساسی کشورهای اسلامی عدم تضمین امنیت آنان در طول تاریخ بوده است. نزاع و درگیری درونی کشورهای اسلامی را به خود مشغول می‌سازد و آنان را از پیشرفت و توسعه باز می‌دارد و سرگرم امنیت خود می‌کند.

بررسی دیدگاه‌های سیاسی و بین‌المللی کشورهای اسلامی نشان می‌دهد که میان قطب‌های قدرت تقابل جدی وجود دارد. مواضع کشورهای محافظه‌کار عربی با کشورهای دارای دیدگاه‌های تجدیدنظرطلب و انقلابی در بسیاری از مسائل منطقه‌ای و جهانی متفاوت و متعارض است. چالش‌های اصلی عبارتند از:

سازو کار مبارزه با اسرائیل و حمایت از فلسطین، تأمین حقوق اقلیت‌های مذهبی اعم از شیعه و سنی، میزان همسویی یا تقابل با دنیای غرب به ویژه آمریکا،

نوع تعریف از اسلام سیاسی و مبانی مشروعیت سیاسی هریک از دولت‌ها و تأکید افراطی بر ملی‌گرایی عربی و غیرعربی. اختلاف‌های مرزی و رفع نشدن آنها زمینه تنش میان کشورهای عضو را دامن می‌زند. (بزرگمهری و دیگران، ۱۳۹۵ش، ص ۳۱).

یکی از مشکلات امنیتی کشورهای اسلامی ظهور گفتمان‌های تندرو و سلفی است که به اختلاف و عدم تأمین امنیت مرزی کشورهای اسلامی منجر شده است. در چارچوب گفتمان اسلام سلفی کنش‌گران امنیتی‌ساز، مانند گروه‌های اسلام‌گرا با گروه‌های رادیکالی همچون القاعده، ضمن هشدار نسبت به سیطره استعمار جدید آمریکا و غرب در کشورهای مسلمان و خاورمیانه، اسلام را از لحاظ وجودی در معرض این‌گونه تهدیدات می‌دانند. این امر باعث امنیتی شدن اسلام برای مسلمانان، و از طرفی تهدید امنیتی غرب برای اسلام شده است. کنش‌گران کارآمد صرفاً بر تصمیمات در حوزه امنیت تأثیر گذارند. از سوی دیگر کنش‌گر امنیتی‌ساز، تنها مرجع امنیتی شدن یک موضوع است و کنش کلامی نیز همین جا معنا می‌یابد و کنش‌گر کارآمد مانند مؤسسه مطالعاتی ایده پرداز در مسائل امنیتی است. (ابراهیمی، ۱۳۸۹ش، ص ۱۸۸)

دیپلماسی حج می‌تواند مسائل امنیتی میان کشورهای اسلامی را به حداقل ممکن برساند و سران کشورهای اسلامی را در جهت تحقق این امر نیل دهد! چرا که دشمنان از این قبیل مسائل به نفع خود بهره‌برداری، و زمینه تفرقه و واگرایی را مهیا می‌سازند. ضمن آنکه در نبود چنین مهمی، بودجه‌های هنگفتی صرف هزینه‌های نظامی و امنیتی برای کشورهای اسلامی می‌شود و آنان را از مسیر اصلی باز می‌دارد. کارکرد دیپلماسی حج خود را در این‌گونه موارد مهم نشان می‌دهد و می‌تواند امنیت را برای جوامع اسلامی رقم بزند.

پنج - تقویت هویت فرهنگی مسلمانان

انسان تنها با قدرت تعقل خود زندگی نمی‌کند و عقل صرفاً مبنای تصمیم‌گیری و تأمین منافع بشر نیست؛ مگر آنکه پیش از آن بتواند خود را بشناسد و از خود تعریف داشته باشد. سازوکار تأمین منفعت مشروط به آگاهی از هویت است.

تمام اصالت و هویت فرهنگی مسلمانان وابسته به دین اسلام است و اسلام هم مجموعه‌ای از دستورات و قوانین است که برای سعادت بشر آمده است. این قوانین و مقررات، که مسلمانان در افکار و رفتار بدان ملتزم هستند بر اصول اعتقادی استوار است. بنابراین اسلام مجموعه‌ای از قوانین و مقررات الهی است که به منظور سعادت بشر برای انسان وضع شده است و مسلمان هم به کسی گفته می‌شود که در برابر دستورات خدا خاضع و خاشع باشد و از آیین و کیش پیامبر اسلام پیروی کند؛ چرا که این آیین مردم را به گردن نهادن و خضوع در برابر خداوند عالم فرا می‌خواند و به سعادت در دنیا و آخرت رهنمون می‌گردد. برخی از عناصر مشترک هویت بخشی که معرف هویت فرهنگی مسلمانان است خدای واحد (توحید)، پیامبر واحد (نبوت)، کتاب واحد (قرآن) و قبله واحد (کعبه) است. (صادق زاده، ۱۳۹۵، ص ۱۲۴-۱۲۷)

اغلب کشورها با توانایی‌ها و اهداف متفاوت به دنبال استفاده از دیپلماسی حج در کنار دیگر اشکال دیپلماسی هستند و موفقیت‌هایی نیز در این زمینه به دست می‌آورند. در واقع هر کشوری به تناسب توانایی‌ها و قابلیت‌های خود در این عرصه دارای برنامه‌ریزی و استفاده از فرصت‌هایی در قالب دیپلماسی است. کشورهای اسلامی نیز می‌توانند با بهره‌جویی از این ابزارها به همگرایی دست یابند.

هویت فرهنگی اسلامی را باید تقابل فرهنگ غرب و سبک زندگی آنان دانست. همچنین بین فرهنگ و تمدن نسبت معنادار و خاصی برقرار است. می‌توان در بازشناسی تمدن و فرهنگ، تمایز آنها را به مثابه فرهنگ مادی و فرهنگ معنوی پذیرفت. تمدن، مظاهر مادی پیشرفت (همانند ترقی، تکنولوژی و صنعت) را در برمی‌گیرد و فرهنگ شامل جلوه‌ها و آثار و مظاهر معنوی (همانند دین، هنر، فلسفه و اخلاق) می‌شود. این تمایز در نگاه راهبردی از این جهت اهمیت دارد که امروزه افول و عقب افتادگی جهان اسلامی عموماً در حوزه تمدن اسلامی نه فرهنگ اسلامی است؛ چراکه فرهنگ اسلامی طبق حدیث نبوی که «اسلام برتری می‌گیرد و چیزی بر آن علو و برتری نمی‌یابد» از همه فرهنگ‌ها برتر است. این برتری به واسطه شامخیت مقام فرهنگ اسلامی است. در حالی که تمدن و پیشرفت آن از یک سوبه تلاش خود افراد جوامع بستگی دارد و از سوی دیگر به اوضاع و احوال و حوادث دوران‌ها مربوط می‌شود. (اخوان کاظمی، ۱۳۷۸، ص ۸۵)

لیبرالیسم غربی امروزه داعیه دار اصلی جهانی شدن است، اما نباید فراموش کرد که اندیشه حکومت جهانی در فرهنگ و اندیشه اسلامی از آغاز تا امروز مطرح بوده و بر اساس نوید منابع دینی تحقق آن حتمی و تردیدناپذیر است. مسلمانان بر این باورند که اسلام، دین جهانی است و رسالت جهانی دارد و سرانجام نیز بر همه ادیان برتری خواهد یافت. امام خمینی علیه السلام درباره رسالت جهانی اسلام می‌فرماید:

اسلام مال طایفه خاصی نیست، اسلام برای بشر آمده است نه برای مسلمین و نه برای ایران. انبیا مبعوث اند بر انسان‌ها و پیامبر اسلام مبعوث بود بر انسان‌ها... خطاب‌های اسلام یا ایها الناس است و گاهی یا ایها المؤمنین و همه بشر را اسلام می‌خواهد زیر پوشش عدل خودش قرار دهد. (نظری و

قنبری، ۱۳۹۲ش، ص ۱۳۵)

شکل ۵) مؤلفه‌های نتایج دیپلماسی حج

نتیجه‌گیری

این مقاله با هدف بررسی و واکاوی پیامدهای دیپلماسی حج بر مبنای مدل الگویی SOAR نوشته شد و فرضیه‌ای که در ابتدا در مقام پاسخ به سؤال ذکر شد، مورد تأیید قرار گرفت. اولین یافته این پژوهش آن است که کشورهای جهان اسلام دچار یک نوع تشتت و اختلاف عقیده‌ای هستند که دامن بسیاری از مردم را نیز گرفته است. این اختلافات در نبود یک توافق جمعی و عدم اجماع بر سر مسائل اساسی شکل گرفته است. برخی از کشورهای اسلامی حتی به قطع روابط رسیده‌اند و دشمنان خارجی را به دوستان واقعی و متحد خود تبدیل کرده‌اند. یکی از راه‌های مفید و اثرگذار برای پایان بخشی به این اختلافات دیپلماسی حج است که دولتمردان می‌توانند از آن در کنار سایر ابزارها استفاده و بهره‌برداری کنند.

دومین یافته این پژوهش آن است که دیپلماسی حج پیامدهایی را در بردارد که از جمله می‌توان به حل مسئله فلسطین، همگرایی دینی و مذهبی، انسجام اسلامی، کمک به حل مشکلات سیاسی و امنیتی و نفوذناپذیری در برابر دشمنان اشاره کرد که رهاورد آن صلح و آرامش برای جهان اسلام است. همچنین به کارگیری دیپلماسی حج به تقویت جهان اسلام در برابر جهان خارج و تمدن‌های متضاد خود

منجر می‌شود و می‌تواند یک نوع سبک زندگی و تمدنی خود را به جهان عرضه کند. سومین یافته این پژوهش حاکی از آن است که برای برون رفت از وضعیت فعلی چاره‌ای جز کوتاه آمدن از مواضع ایدئولوژیک و سیاسی خود نیست و باید در قالب دیپلماسی مشکلات را یکی یکی حل کرد. در این میان دیپلماسی حج می‌تواند گام نخست را ایفا کند؛ چرا که کشورهای اسلامی از این طریق می‌توانند به توافق دست یابند و در مراسم حج با یکدیگر ملاقات نمایند. حتی به دور از حواشی‌های رسانه‌ای و سیاسی، حج اثرگذارترین نوع دیدار تلقی می‌شود.

در پایان پیشنهاد می‌شود که علاقه‌مندان به این حوزه در قالب مصاحبه و پرسشنامه به ارزیابی دیپلماسی حج کشورهای نظیر ایران بپردازند به نتیجه درخور و مناسبی دست یابند. این امر باعث می‌شود تا سازمان حج و زیارت نیز به ارزیابی رویکردهای خود بپردازد و شیوه‌های نوینی برای مشارکت در اعزام حجاج به مکه و مدینه اتخاذ کند. همچنین باعث می‌شود تا سران کشورهای اسلامی نیز سیاست‌های مناسبی برای تأمین منافع کشورهای خود در پیش بگیرند. این‌گونه پژوهش‌ها در اختیار نهادهای تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی و دستگاه سیاست خارجی نیز قرار گرفته می‌شود تا آنان نیز بهره‌برداری لازم را انجام دهند.

منابع

الف) فارسی

۱. ابراهیمی، نبی‌الله (۱۳۹۸)، «گفتمان اسلام سلفی و جهانی شدن امنیت خاورمیانه»، فصلنامه مطالعات راهبردی، شماره ۵۰، ص ۱۷۵-۱۹۴.
۲. احدی، افسانه و واعظی، محمود (۱۳۹۰)، دیپلماسی عمومی و سیاست خارجی، تهران، مجمع تشخیص مصلحت نظام، مرکز تحقیقات استراتژیک.
۳. اخوان کاظمی، بهرام (۱۳۷۸)، «راهبردهای اعتلای تمدن و فرهنگ اسلامی و تضمین

۱. امنیت فرهنگی»، فصلنامه مطالعات راهبردی، شماره ۳، ص ۷۵ تا ۱۰۴.
۲. بزرگمهری، مجید و محمدخانی، علیرضا و نعمتی، فاطمه (۱۳۹۵)، «علل واگرایی در سازمان همکاری اسلامی»، فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال پنجم، شماره ۱۸، ص ۲۵-۵۱.
۳. برزگر، ابراهیم (۱۳۸۳)، «مسئله فلسطین در اندیشه سیاسی اسلام معاصر و روش جستاری اسپرینگز»، فصلنامه حقوق عمومی، دوره ۶، شماره ۱۲، ص ۴۵-۷۵.
۴. برزنونی، محمدعلی (۱۳۸۴)، «اسلام؛ اصالت جنگ یا اصالت صلح»، مجله حقوقی، نشریه مرکز امور حقوقی بین‌المللی معاونت حقوقی و امور مجلس ریاست جمهوری، شماره سی و سوم، ص ۷۳-۱۰۷.
۵. تسخیری، محمدعلی (۱۳۸۸)، «مشکلات جهان اسلام و درمان آن در پرتو جهانی سازی»، اندیشه تقریب، شماره ۲۱، زمستان، ص ۱۱-۲۲.
۶. چگنی، مهدی و آجرلو، اسماعیل و طالب‌پور، اکبر (۱۳۹۷)، «اداره امور شرعی و جایگاه نهادها و علمای دینی در نظام حقوق اساسی کشورهای اسلامی»، فصلنامه جستارهای سیاسی معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال نهم، شماره چهارم، زمستان. صص ۷۷-۱۰۲.
۷. خاوران گرمسیر، امیررضا و استاورس، ژاکلین و علیان، مهدی (۱۳۹۲)، «برنامه راهبردی توسعه گردشگری شهری با استفاده از مدل استراتژیک SOAR (نمونه موردی شهرتفت)»، مدرس علوم انسانی برنامه ریزی و آمایش فضا، دوره ۱۷، شماره ۳، پاییز.
۸. زارع مهریزی، الهام (۱۳۹۲)، «نقش دیپلماسی نوین در افزایش همگرایی کشورهای اسلامی»، فصلنامه علمی تخصصی فرهنگ پژوهش، شماره ۱۶، زمستان، ص ۱۱۹-۱۴۴.
۹. ستوده، محمد (۱۳۹۲)، «موانع و فرصت‌های همگرایی جهان اسلام، جمعی از پژوهشگران، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی».
۱۰. سجادی‌پور، محمدکاظم و وحیدی، موسی‌الرضا (۱۳۹۰)، «دیپلماسی عمومی نوین: چارچوب‌های مفهومی و عملیاتی»، فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۱، شماره ۴، ص ۷۷-۹۵.
۱۱. سیمبر، رضا و قربانی، ارسلان (۱۳۸۸)، «دیپلماسی نوین در روابط خارجی؛ رویکردها و

ابزارهای متغیر»، فصلنامه بین‌المللی روابط خارجی، سال اول، شماره چهارم، ص ۴۳ - ۶۱.

۱۴. شیروودی، مرتضی (۱۳۸۵)، «مسائل جهان اسلام از دیدگاه مقام معظم رهبری»، مجله حصون، شماره ۷.

۱۵. صادق‌زاده، هادی (۱۳۹۵)، «کارکردهای دیپلماسی فرهنگی حج در تقویت هویت فرهنگی مسلمانان»، فصلنامه علمی - ترویجی میقات حج، سال ۲۵، شماره ۹۸، ص ۱۱۸ - ۱۴۹.

۱۶. مسعودی، مصطفی (۱۳۸۹)، راهنمای تجارت با سنگال، تهران، شرکت چاپ و نشر بازرگانی.

۱۷. نظری، اشرف‌علی و قنبری، لقمان (۱۳۹۲)، «خاص‌گرایی فرهنگی و بازتولید هویت‌های دینی: با تأکید بر جنبش بیداری اسلامی»، جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام، سال اول، شماره ۳، ص ۱۲۳-۱۵۱.

۱۸. نیک‌آیین، احسان‌اله (۱۳۸۸)، «دیپلماسی عمومی؛ رویکردی نو در عرصه روابط بین‌الملل»، فصلنامه سیاست خارجی، سال بیست و سوم، شماره ۲، ص ۳۶۱-۳۹۴.

ب) لاتین

19. Capela, Stan (2018); Brooks Saunders, Ariana (no date). A Different Approach to Strategic Planning: SOAR Building Strengths Based Strategy. Hearth Share Human Services. <https://www.scls.info/sites/www.scls.info/files/meetings/201804/SOAR/20Presentation.pdf>

20. Jacqueline M. Stavros (2020), SOAR includes a broad stakeholder focus and use of generative questions to guide strategic conversations, AI Practitioner Journal, Volume 22 Number 2, PP 70 91.

21. Pavlik, Stephen (2019), The Positive Effect of 360 Feedback and SOAR on Team Performance in University Students. Published by ProQuest LLC, Lawrence Technological University.

22. Stavros, Jacqueline M and Wooten, Lynn Perry (2011) Positive Strategy: Creating and Sustaining Strengths based Strategy that SOARs and Performs, Publisher: Oxford University Press.

23. Benko, Vlado (2012) Znanost o mednarodnih odnosih (Science of International Relations). Ljubljana: Faculty of Social Sciences.
24. Frazier, Brionne (2019). "What Is Foreign Policy? Definition and Examples." ThoughtCo. Feb. 17, 2021, [thoughtco.com/foreign-policy-definition-examples-4178057](https://www.thoughtco.com/foreign-policy-definition-examples-4178057).
25. Signitzer, Benno H. and Coombs, Timothy (2010) Public Relations and Public Diplomacy. Conceptual Convergences. *Public Relations Review* 18 (2), 137-147.
26. Munro, André (2022), public diplomacy, published in *britannica*, <https://www.britannica.com/topic/public-diplomacy>.
27. Cull, Nicholas J (2008), Public Diplomacy: Taxonomies and Histories. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* Vol. 616, Public Diplomacy in a Changing World (Mar., 2008), pp. 31-54.
28. Ibn Battuta, (2002) *Tuhfat al Nuzzar fi Ghara'ib al Amsar*. Beirut: Dar al Kutub al 'Ilmiyya.
29. Clingingsmith, David; Ijaz Khwaja, Asim; Kremer, Michael (2008), Estimating the Impact of the Hajj: Religion and Tolerance in Islam's Global Gathering. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 124, No. 3, pp. 1133-1170.
30. Scott W.R. (2011), *Institutions and Organizations*, Thousand Oaks, Sage.
31. Beyer, Peter (2013), Questioning the secular/religious divide in a post Westphalian world, *International Sociology* 28 (6), pp.663-679.
32. Roy, Olivier (2008), *La Sainte ignorance : le temps de la religion sans culture*, Paris, Seuil.
33. Elbagir, Nima (2016), The politics of Hajj: Why this year's pilgrimage will be more muted, CNN reporter experiences.

ج) اینترنی

۳۴. حسینی، سید محمد (۱۳۹۱)، حج مانور اسلام و مسلمانان است، بازیابی شده در تاریخ ۲۱

بهمن ۱۳۹۸، به نقل از سایت: <http://dolat.ir/detail/219744>

۳۵. خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۸)، پیام به حجاج، بازیابی شده در ۲۵ مرداد ۱۳۹۸، به نقل از

سایت: <https://sccr.ir/News/5052/1>

۳۶. صلواتی، فضل‌الله (۱۳۹۸)، حج نماد وحدت اندیشه‌ها، بازیابی شده در ۲۰ بهمن ۱۳۹۸، به

نقل از سایت: <https://isfahan.iqna.ir/fa/news/3829679>

۳۷. نصیری فرد، عباس (۱۳۹۸)، مناسبت‌های دینی بسترهای ارتباطی مهمی در پیوند زدن

مسلمانان هستند، بازیابی شده در ۲۱ بهمن ۱۳۹۸، به نقل از سایت: <http://www.razavi>.

[news/fa/interview/44403](http://www.razavi)

38. <https://www.avapress.com/fa/news/98284>

39. www.fletcher.tufts.edu

40. www.rand.org

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی